

Eric J. Hobsbawm

ETNIKAI IDENTITÁS ÉS NACIONALIZMUS

Nem egyszerűen csak olyan történészként szólok most, aki sokat foglalkozott a nacionalizmus kialakulásával, és írt is erről egyet-mást, hanem úgy is, mint tulajdon témám egyik szereplője. Hiszen a történész pontosan az a nacionalizmusszáma, ami a pakisztáni máktermelő a heroinisták számára: ő szállítja a piacnak a nyersanyagot. A múlt nélküli nemzet önellentmondás. A múlt az, ami megteremti a nemzetet, a múlt az, ami igazol egy nemzetet más nemzetekkel szemben, s a múltat a történészek teremtik. Ily módon a hivatásom, amely mindig is összekapcsolódott a politikával, a nacionalizmus lényegi összetevőjévé válik. Talán még jobban, mint az etnográfia, filológia és a lobbi, etnikai és nemzeti célokat kiszolgáló tudomány, melyeket egyébként szintén rendszeresen hadba szólítanak. Milyen érvek alapján vitatkoznak manapság örmények és azeriek azon, hogy melyikük formálhat jogot a Karabah hegységre, ami Azerbajdzsánban fekszik, de javarészt örmények lakják? A kaukázusi albánokra vonatkozó érvek a lapján, amely nép ma már nem is létezik, de a középkorban a vitatott területen élt. Mennyire hasonlított ez a nép a ma ott élő örményekhez, esetleg mennyire különbözött tőlük? Ez alapjában véve a történeti kutatásra tartozik, amely ez esetben csak abszolút spekulatív történeti vitákat jelenthet. Sajnos, a nacionalisták által óhajtott történelem nem azonos azzal a történelemmel, amivel a történettudomány szakavatott művelői, akár még az ideológiailag elkötelezettek is szolgálhatnak. Amit a nacionalisták akarnak, az a múlt mitologizálása. Hadd ismételjem meg e helyütt is, amit Ernest Renan 1882-ben mondott *Mi a nemzet?* című híres előadásában: „A történelem elfelejtése vagy félreértelmezése (*l'erreur historique*) lényeges tényező lehet egy nemzet formálódásában, s ezért olyan veszélyes sokszor a történelemkutatás fejlődése a nemzeti szellem számára.” Egyszóval az a történész, aki etnikai identitásról vagy nacionalizmusról ír, akarva-akaratlanul politikai vagy ideológiai robbanásokkal járó intervenciót hajt végre.

Kezdjük egy szemantikai kérdéssel. Ha egyáltalán létezik ma mértékadó ismerve annak, hogy mi alkotja az önrendelkezésre (azaz a független, területileg meghatározott állam felállítására) igényi tartó nemzetet, akkor az feltétlenül az etnikai-nyelvi kritérium, ugyanis mindenütt, ahol csak lehetséges, a nyelv fejezi ki és jelképezi az etnikai identitást. Ez persze nem minden esetben lehetséges, hiszen a történeti kutatások meggyőzően bizonyítják, hogy az a fajta egységes, írott nyelv, amely alkalmas az etnikai vagy nemzeti hovatartozás kifejezésére, meglehetősen kései – többnyire a 19. század folyamán vagy még annál is később keletkezett – történeti képződmény, és sokszor egyáltalán nem is létezik, például ma sem különül el a szerbek és a horvátok

között. Az etnikai különbségtevés azonban, bármilyen módon fejeződik is ki, ilyenkor is megtörténik. Az ünnepeket rendszerint nyaralóban töltöm, Walesben, ami köz-igazgatási és jogi szempontból még annyira sem különbözik Angliától, mint például Connecticut New York államtól. De annak ellenére, hogy ezen a vidéken már rég nem beszélnek a walesi nyelvet, és az odavalósiak már a kelta helységnevek walesi kiejtését is tökéletesen elfelejtették, eszükbe sem jut, hogy walesinek tekintsenek csupán azért, mert olt lakom. Persze hozzá kell tennem: bennük ugyan működésbe lép az etnikai identitás velem kapcsolatban, de ha történetesen Suffolokban vásárolnék nyaralót, ugyanez nem működne az ottani szomszédaimban – hacsak nem volnának antiszemita. Ott is legalább annyira idegennek számítanék, de nekik másképp kellene meghatározniuk magukat velem szemben, mondjuk bennszülöttként a jövevényrel szemben vagy a társadalmi osztálytagozódás terminusai segítségével. Ez valószínűleg kevésbé hatékony formája volna a kollektív megkülönböztetésnek, mint az „etnikai azonoságtudat”, bár fogalmam sincs, hogy miért.

Minden európai szeparatista mozgalom, amelyik csak eszembe jut, a nyelvi vagy egyéb szempontú „etnikai identitáson” alapul, vagyis azon a feltevésen, hogy „mi” – baszkok, katalánok, skótok, horvátok vagy grúzok – más nép vagyunk, mint a spanyolok, az angolok, a szerbek vagy az oroszok, tehát miért kellene közös államban élnünk velük. Itt egyébként egészen más esettel van dolgunk, mint ami Ázsiában, Afrikában és az amerikai kontinensen a kanadai határtól délre általában tapasztalható. Erre a kérdésre később még visszatérek.

Miért van hát szükségünk két kifejezésre a *nacionalizmus* és az *etnikai identitás* megkülönböztetéséhez, ha ezt a kettőt manapság csaknem tökéletesen azonosítják? Azért, mert különböző és egymással össze nem vethető fogalmakat jelölnek.

A *nacionalizmus* – politikai program, amely történelmi mércével mérve meglehetősen újkeletűnek tekinthető. Annyit jelent, hogy a „nemzetként” definiált közösségnek joga, következképp feladata is, hogy olyan, területileg elkülönült államot hozzon létre, amely a francia forradalom óta vált modellé. E program nélkül – legyen az tudatos vagy sem – a „nacionalizmus” csak üres kifejezés. A gyakorlatban ez a program rendszerint a következőt jelenti: szuverén ellenőrzés gyakorlását egy adott terület lehetőség szerint állandó kiterjedése fölött, amelynek egyértelműen kijelölt határai vannak, s ahol homogén népesség lakik, akik lényegében egyben az állam polgárai. Vagy ahogy Mazzini mondja, a terület magában foglalja egy ilyen népesség teljességét: „Minden nemzetnek egy államot, és csak egyetlen államot az egész nemzetnek.” Ezekben az államokban egyetlen nyelv, a szóban forgó „nemzet” nyelve az uralkodó, illetőleg ez élvez hivatalosan is kiváltságos státust, esetleg monopóliumot. Mellesleg, észrevételeim szerint a világ százhetvenvalahány politikai entitásából talán egy tucat az, ami a Mazzini-program legalább első felének megfelel, ha a nemzetet etnikai-nyelvi fogalmakkal határozzuk meg.

A nacionalizmus, illetve az érthetőbb, 19. századi kifejezéssel élve, a „nemzeti elv” adottnak tekinti a „nemzetet”, ahogy a demokrácia is adottnak tekinti a „népet”. Ez önmagában nem árul el semmit arról, hogy voltaképpen mi konstituál egy nemzetet, bár a 19. század utolsó harmadát követően – a korábitól eltérően – a meghatározás egyre gyakrabban etnikai-nyelvi fogalmakkal történt. Hadd emlékeztessen azonban arra, hogy a nemzeti elv régebbi változatai, melyeket könyvemben „forradalmi-demokratikus”, illetve „liberális” elvekként jellemeztem, nem ilyen alapokon állnak, bár azért akadnak átfedések. Sem a nyelv, sem az etnikai tudat nem jelent sokat az eredeti forradalmi nacionalizmus számára, amelynek legjelentékenyebb máig is fennmaradt

formációja az Egyesüli Államok. A klasszikus 19. századi liberális nacionalizmus épp az ellentéte volt annak a jelenlegi törekvésnek, amely a csoportidentitás meghatározásához a szeparatizmust hívja segítségül. A liberális változat az emberek szociális, politikai és kulturális sokszínűségének *növelésére* irányult: egyesítésre és kiterjesztésre, nem pedig leszűkítésre és elválasztásra. Ez az egyik oka annak, hogy a harmadik világbeli nemzeti felszabadító mozgalmak annyira közel érezték magukhoz a 19. századi hagyományt, liberális és forradalmi-demokratikus formájában egyaránt. A gyarmatosításellenes nacionalisták elvetették, de legalábbis háttérbe szorították a „törzsi”, „községi” rendszert és a többi regionális vagy helyi identitásformát, melyek megítélésük szerint nemzetellenesek voltak, és az „oszd meg, és uralkodj” jól ismert eszközének segítségével imperialista érdekeket szolgáltak. Gandhi és Nehru, Mandela és Mugabe – vagy például legutóbb Zulfikar Ali Bhutto, aki a pakisztáni nemzeti érzés hiánya miatt emelt szót – nem abban az értelemben nacionalisták, ahogy Landsbergis vagy Tudjman. Ők Massimo d’Azeglióval voltak azonos hullámhosszon, aki Itália politikai egyesítését követően azt mondta: „Megteremtettük Olaszországot, most pedig olaszokat kell teremtenünk”, tudniillik a félsziget lakóiból, akik sokféle identitással rendelkeztek, csak azzal az eggyel nem, amelynek alapja a nyelv (melyet nem beszéltek) és az állam (amely a megkérdésük nélkül jött létre). Az „olaszságnak” nem volt semmilyen ősi előzménye, mint ahogy nincs semmiféle primordiális tényezője a „dél-afrikaiságnak” sem az Afrikai Nemzeti Kongresszus esetében.

Másfelől az *etnikai elv* – bármi is legyen az – nem programadó, s még kevésbé politikai fogalom. Bizonyos körülmények között politikai szerepre tehet szert, s ezért kapcsolódhat egyes programokhoz, köztük nacionalistákhoz és szeparatistákhoz is. A nacionalizmus számos okból nagyon szereti, ha azonosítja az etnikai identitással, már csak azért is, mert az utóbbi rendelkezik azzal a történelmi „kutyabőrrel”, amit a „nacionalizmus” az esetek nagy részében olyan nyilvánvalóan nélkülöz. Legalábbis így van ez a régi, írott kultúrával rendelkező olyan térségekben, amilyen Európa, ahol az etnikai csoportok neve hosszú időn át változatlanul megmarad, jóllehet idővel egészen más, megváltozott társadalmi valóságot takar. Alapuljon bármin, az etnikai tudata *valódi* csoportidentitás kifejezésének könnyen definiálható módja, ami egymáshoz fűzi a „mi”-hez tartozó embereket, azáltal, hogy kihangsúlyozza különbségüket „tőlük”. Hogy tulajdonképpen mi a közös bennük azon kívül, hogy nem az „ők” csoportjába tartoznak, az már nem annyira világos, különösen manapság nem. Mindenesetre az etnikai tudat egy lehetséges utat kínál a nacionalizmus üres hordójának megtöltésére. Sabino Arana „Euskadi”-nak nevezte el azoknak a népeknek az országát, akik kollektív nevet akartak – és adtak is – maguknak (baszkok, gascognok és hasonlóak) anélkül, hogy valaha is igényt tartottak volna olyan országra, államra vagy nemzetre, amelyet Arana országnak, államnak vagy nemzetnek tekintett.

Más szóval, míg a nacionalizmusnak a politikaelmélethez van köze, az etnikai identitásnak a szociológiához és a szociálintropológiához. Ez utóbbi hatalmába keríthet egy államot vagy másfajta politikai szerveződést, de érintetlenül is hagyhatja. Ha kapcsolatba lép a politikával, akkor sincs különösebb affinitása az etnikai címkével ellátott politika iránt. Mindössze azt igényli, hogy a politikai címke, akármi is az, különösen nagy népszerűséget élvezzen az etnikai csoport tagjai között. Ennek egyik szélsőséges s ma már feledésbe merült példája az a vonzeró, amivel az eltökélten nem etnikai bolsevik párt rendelkezett a forradalom időszakában annak a területnek a lakossága körében, a melyből később Lettország lett. A szovjet kommunizmus végnapjaiban a lett nevek gyakori előfordulása azokra az időkre emlékeztet, mikor a lett

lövészek olyan szerepet játszottak Lenin mellett, mint a svájci gárdisták a pápa személye körül. Gondoljunk egyrészt a keményvonalas Alksnis ezredesre, másrészt a reformer Otto Latsisra.

Am ha mindez így van, miért változik az etnikai politika Európa-szerte nacionalista politikává? Ez az átalakulás két formát ölt, melyekben alig van, sokszor pedig egyáltalán nincs is közös vonás az állami politika fölötti ellenőrzés igényén és óhaján kívül. Ez a két forma a nemzeti szeparatizmus és nemzeti xenofóbia: vagyis az idegenek ellen vagyunk oly módon, hogy létrehozuk a „magunk” államát, illetve az idegenek ellen vagyunk oly módon, hogy kirekesztjük őket a „magunk” már meglévő államából. A magam részéről a második változatot kevésbé találom igazolhatónak, mint az elsőt, amelyre manapság mind egyedi, mind pedig általános magyarázat kínálkozik.

Mielőtt azonban megpróbálok választ adni a kérdésre, hadd emlékeztessenek még egyszer arra, hogy vannak óriási területek ezen a földön, ahol az etnikai politizálás végsőkig elkeseredett ugyan, mégsem nacionalista, mert az etnikailag homogén népesség gondolatáról vagy már valamikor a múltban letettek, vagy fel sem vetődött soha (mint például az Egyesült Államokban), vagy azért, mert az önálló területű, etnikai-nyelvi alapon szerveződött állam létrehozásának nincs jelentősége és nem is célravezető. Itt megint az Egyesült Államok esetét lehetne említeni, de ugyanez a helyzet a harmadik világ függetlenné vált országainak többségében is. Akármilyen ádázak az Egyesült Államokban az etnikumok között és a gettóban kialakult konfliktusok, a szeparatizmusnak még sincs komoly esélye, s ezt egyetlen etnikai vagy más közösség sem tekinti céljának.

Térjünk vissza az alapkérdéshez. A mai Európán végiggyűrűző nacionalista-szeparatista hullámnak sajátos történelmi oka van. Most üt vissza az első világháború bumerángja. 1989–1991 viharos eseményei Európában, és hajlandó vagyok hozzátenni, hogy a Közel-Keleten is, a soknemzetiségű Habsburg, ottomán és orosz birodalmak 1917–1918-as összeomlásának a következményei, valamint az e birodalmak utódállamaira vonatkozó háború utáni rendezések természetéből következnek. Emlékeztünk rá, ennek lényege a wilsoni elképzelés volt, amely szerint Európát etnikai-nyelvi határoknál elkülönülő államokra kell felosztani. Ez a terv nemcsak veszélyes volt, de nem is volt keresztülvihető másképp, csak tömeges kitelepítések, kényszerítő intézkedések és népiirtás árán, s ezt az árat aztán az érintettek meg is fizették. Hadd jegyezzem meg, hogy ugyanez volt a lenini nemzetelmélet lényege is, amelyre aztán a Szovjetunió (és Jugoszlávia) konstrukcióját alapozták, bár a gyakorlatban – legalábbis a Szovjetunióban – ezt kiegészítették azzal az ausztromarxista eredetű rendszerrel, amely szerint az egyén maga választhatja meg nemzetiségét, s ezt minden állampolgárnak tizenhat éves korában joga van megtenni, bárhonnan származik.

Nem kívánom tételemet hosszasan bizonyítani, csak arra szeretnék emlékeztetni, hogy sem a szlovák–cseh konfliktus, sem pedig a horvát–szerb konfliktus nem állhattott fenn 1918-at megelőzően, mikor ezek a népek még kénytelenek voltak közös államban élni. A balti nacionalizmust, amely a cárt a legkisebb mértékben sem aggasztotta, s 1917 előtt jóformán nem is létezett, éppen az táplálta, hogy a bolsevista fertőzés elleni karanténövezet részeként létrehozták az önálló kisállamokat. Ezzel szemben veszítettek jelentőségükből egyes 1914 előtt súlyosnak, sőt veszélyesnek számító nemzeti ügyek: gondolok itt a hírhedt „macedónkérdésre”, Ukrajnára, valamint a történelmi Lengyelország visszaállításának igényére. Ukrajna (egykor a Habsburg

Birodalomhoz tartozó részétől eltekintve) és Macedónia semmi jelét nem adta elszakadási szándékának egészen addig, míg a Szovjetuniót és Jugoszláviát szét nem verték mások, s nem kezdte úgy érezni, hogy önvédelmi lépéseket kell tennie.

Ma tehát fontosabb, mint valaha, hogy elveszük az etnikai identitás „primordiális” felfogását (eltekintve most a nemzeti önrendelkezéstől). Elsősorban a történészek azok akiket emlékeztetni kell arra, milyen könnyen megváltozhat az etnikai identitás, amit tanúsítanak azok az asszimilációellenes nacionalista vélemények is, melyeket jól ismerünk a zsidóság saját identitásával kapcsolatos belső vitáiból. A 20. század elején egy sereg olyan férfi és nő élt Európában, aki – családneve tanúsága szerint – maga döntött úgy, hogy német, magyar, francia vagy finn legyen, s Landsbergis elnök meg jó néhány szlovén kitűnőség neve ma is olyan német szülőket sejtet, akik új közösségi identitást választottak. George Elwert, német antropológus ezzel szemben arra hívja fel a figyelmünket, hogy a *Volksdeutsche* fogalma – tehát a népi németé, akinek a Szövetségi Köztársaság alkotmánya szerint ugyanúgy joga van visszatérni a hazájába, mint a zsidóknak Izraelbe – csupán elméleti konstrukció. A „visszatérés jogával” rendelkezők között vannak olyanok, például a kelet-európai mennoniták, akik egyáltalán nem német eredetűek (hacsak nem tekintünk annak mindenkít, aki németül beszél), hanem flamandok vagy frízek. És azoknak a Németországból Kelet-Európába áttelepülteknek, akik – egyebek közt – valóban német nyelvűnek és kultúrájának tekintették magukat (olyannyira, hogy német iskolákat hoztak létre a helyes német nyelv oktatására), nem jár a „visszatérés joga”, legfeljebb Izraelbe. A felső- és középosztálybeli askenázi zsidókra gondolok, kiknek nevei – Deutscher, Ginsburg, Shapiro – az el nem felejtett eredetet jelzik. Elwert megjegyzi azt is, hogy vannak olyan erdélyi falvak, ahol (az általában beszélt német dialektustól eltérő) *hochdeutschot*, azaz az irodalmi német nyelvet a hitleri idők előtt „judendajcs”-nak hívták. Így festenek a primordiális etnikai identitástudat paradoxonjai.

És mégis kétségbevonhatatlan lény, hogy olyan „etnikai” identitások, melyeknek tegnap még semmiféle politikai vagy egzisztenciális jelentőségük nem volt (mint például az, hogy valaki „lombard”, ami ma az idegengyűlölő csoportok elnevezése Észak-Olaszországban), egyik napról a másikra a csoportidentitás valódi hordozóinak jelképi erejére tehetnek szeri. *Nemzetek és nacionalizmus 1780 óta* című könyvemben azt állítottam, hogy az etnikai identitásnak ezek az átmeneti változásai és eltérései alkotják „a nemzeti stúdiumoknak azt a területét, ahol ma a legsürgetőbb a gondolkodás és a kutatás”, s ezt a nézetemet változatlanul fenntartom.

Számos oka van annak, hogy miért politizálják át az etnikai identitást (bármilyenről is van szó) a modern soknemzetiségű társadalmakban, amelynek jellegzetes formája a főként városi gettókból álló diaszpóra, ahol óriási ütemben növekszik az etnikai csoportok közti súrlódások gyakorisága. A képviselési demokrácia kész gépezetet bocsát a kisebbségi csoportok rendelkezésére, amelynek segítségével a központi forrásokból való részesedésért hatékonyan küzdhetnek, ha megtanulnak csoportként fellépni, és kellően koncentrálnak erejüket a választási eredmények érdekében. Mindez nagy befolyáshoz juttathatja az elgettősödött közösségeket. Ugyanakkor – részben politikai és ideológiai okokból, részben a változó gazdasági szerkezet miatt – elsorvad az a mechanizmus, amely hatástalanítja az etnikumok közti feszültségeket azáltal, hogy más-más szerepet jelöl ki a különböző csoportok számára. Ezek a csoportok most már nem hasonló (különböző, de egyenértékű – ahogy mondani szokták) forrásokért versengenek, hanem *ugyanazokért* a forrásokért ugyanazon a munkaerő-, lakás- és oktatási piacon. És ebben a versenyben a különleges előnyökre irányuló csoportnyo-

más (az ún. „affirmatív akció”) a létező leghatékonyabb fegyver, legalábbis a hátrányos helyzetűek számára. Ahol a választásokon való részvételi arány bármilyen okból alacsony, mint például ma az Egyesült Államokban, vagy ahol meggyengül a hagyományos tömegtámogatás, mint az amerikai Demokrata Párt vagy a brit Munkáspárt esetében, ott a politikusok fokozott figyelmet szentelnek a kisebbségeknek, hiszen számukra az etnikai csoportok megnyerése újabb lehetőséget jelenthet. Néha még politikai célokra konstruált ál-etnikai csoportokkal is találkozhatunk. Gondoljunk csak a brit baloldal egyes képviselőinek arra a kísérletére, hogy minden harmadik világból érkezett bevándorlót „feketének” minősítsenek, s ezáltal nagyobb befolyást biztosítsanak számukra a Munkáspártban, amelyre többségük szavaz. Így született meg a párt új „fekete szekciója”, amely bangladesieket, pakisztániakat, nyugat-indiaiakat, indiaiakat és feltehetően kínaiakat is magába tömörít.

Az etnikai hovatartozás átpolitizálódásának mégsem az instrumentalizmus a lényege. Amit ma nagy általánosságban láthatunk, az inkább egyfajta visszahúzó hatás az osztársadalmi identitásból a csoportidentitásba. Ez nem feltétlenül politikai jellegű. Gondoljunk a „gyökerek” iránti jól ismert nosztalgiára, ami asszimilálódott, elvilágiasodott és ízig-vérig angollá vált zsidók gyermekeinél odavezet, hogy ősi rítusokban lelik örömeiket, és elrészényülnek a *stetl* emlékének, amit, hál’ istennek, sosem kellett megismerniük. Néha, mikor valamely etnikum „politikát” emleget önmagával kapcsolatban, mindössze szemantikai újításról van szó, melyet pontosan kifejez az „ami személyes, az politikai is” kifejezés. A politikai dimenzió mégsem kerülhető meg. De milyen körülmények között válik egy etnikum politikai értelemben szeparatistává?

Miroslaw Hroch úgy közelítette meg a mai Közép-és Kelet-Európának ezt a kérdését, hogy összehasonlításképpen felidézte a 19. századi kisnemzetek nyelvi nacionalizmusát. Ugyanazt az elemet hangsúlyozta mindkét esetben, hogy tudniillik sokkal könnyebb megérteni és elfogadni a nyelvi követeléseket, mint a demokrácia és az alkotmányos társadalom elvét és intézményeit, különösképpen olyan népeknek, amelyek híján vannak mind a politikai képzettségnek, mind a politikai tapasztalatnak. De még ennél is nyomatékosabban hangsúlyozza Hroch e társadalmak dezorientáltságát: „Abban a társadalmi szituációban, melyben a régi rendszer összeomlott, a régi viszonyok megváltoztak, s fokozódott az általános bizonytalanság, a kisebbségben lévő etnikai csoport tagjai saját nyelvi és kulturális közösségükben kezdték látni a végső bizonyosságot, az egyértelműen felmutatható értéket. Most, a rendszer, a tervgazdálkodás és a szociális biztonság összeomlásával – tehát analóg helyzetben – megint a nyelv helyettesül az integráló tényezőket egy dezintegrált társadalomban. Ha a társadalom csődöt mond, végső garanciaként megjelenik a nemzet.”

A volt szocialista társadalmakban s főként a volt Szovjetunióban uralkodó helyzet egyértelmű. Most, amikor a mindennapi élet rutinja és anyagi keretei egyként összeomlottak, mikor minden eddig elfogadott érték egyik napról a másikra hamisnak bizonyult – mi most a szovjet állampolgár, és miben hihet ezentúl?

Feltéve, hogy a múlt visszahozhatatlan, a legkézenfekvőbb visszavonulási pont az etnikai identitás és a vallás, együtt vagy külön-külön. Az etnikai tudat pontosan abból az okból válik szeparatista nacionalizmussá, amiért a gyarmati felszabadító mozgalmak az egykori gyarmatbirodalom határai között teremtik meg új államukat. Mert a határ az, ami létezik. A szovjet alkotmány maga osztotta fel az országot – elvileg az etnikai határok mentén – területi alegységekre, az autonóm területtől a szövetségi köztársaságig. Ha a szövetség darabokra hullik, természetesen a törésvonalak mentén esik szét. A történelem különös fintora, hogy éppen Sztálin adta Litvániának

jelenlegi fővárosát, ami a két háború között még Lengyelországhoz tartozott, és éppen Tito volt az, aki – a nagyszerb sovinizmust gyengítendő – a korábbinál jóval nagyobb Horvátországot hozott létre, jóval nagyobb szerb kisebbséggel.

Mégse következtesünk tömeges nacionalizmusra minden esetben a szeparatista mozgalmakból – legalábbis egyelőre ne. Ez idáig a jugoszláv polgárháborúban elsősorban militáns kisebbségek harcoltak, s rajtuk kívül a hivatásosok. A népek háborújává vált-e már, azzá válik-e majd? Ezt nem tudjuk, de van legalább 2,8 millió jugoszláv (akik az 1,4 millió – többnyire szerb-horvát – vegyesházasságot kötöttek), akik számára a kirekesztő etnikai identitás elfogadása bizonyára nem olyan egyszerű.

Világos tehát, hogy a volt szocialista országokban az etnikai politizálás a társadalmi dezorientáltságban gyökerezik, de ugyanez a társadalmi dezorientáltság – más okból ugyan – máshol is tapasztalható. Véletlen-e, hogy Quebecben a szeparatizmus annak az évtizednek a végére vált számottevő erővé, melyben a quebeci születési arány gyakorlatilag a felére csökkent, és (első ízben) mélyen a kanadai alá esett?¹ Az 1950 óta eltelt évtizedekből, az emberi társadalom történetének leginkább forradalmi negyven évéből kiindulva a régi értékek, a régi bizonyosságok egyértelmű megszűnésére számíthatunk. A „nemzet”-hez való visszatérés nem mindenütt olyan kézenfekvő, mint a világnak azon a részén, melynek határait a wilsoni–lenini vonalak rajzolták meg 1918 után, s a régi típusú vallás sem mindenütt az. De azért maradtak még kapaszkodók, és Közép- és Kelet-Európában a bizonyítás kényszere is hozzájárul ehhez mindenütt, ahol a helyi körülmények ebből a szempontból kedvezőek.

A szeparatizmus – a volt szovjet övezettől eltekintve – mégis kivételes jelenség Európában. A rasszizmusba hajló nemzeti idegengyűlölet viszont csaknem általános. Ez egy olyan kérdést vet fel, amelyre nem tudok válaszolni. Tulajdonképpen mi az, amit féltenek „másoktól”, akiket a bevándorló idegenekkel azonosítanak? Ennél sokkal kisebb problémát jelent, hogy kik is vagyunk „mi”, mert ennek meghatározása rendszerint létező államok nevével történik. „Mi” vagyunk a franciák, a svédek, a németek, esetleg politikailag definiálható kisebbségek tagjai, például a lombardok – és mindig megkülönböztet minket a betolakodóktól, tehát „tőlük”, hogy mi „igazi” franciák, németek, britek vagyunk, amit (rendszerint) a vélt származás vagy a régóta ott élés bizonyít. Az sem nehéz kérdés, hogy kik „ők”. „Ők”, akik nem azonosak „velünk”, legtöbbször bőrszínükről, egyéb fizikai stigmákról vagy beszélt nyelvükről ismerhetők fel. Ahol ezek a jelek nem elég nyilvánvalóak, finomabb megkülönböztetések tehetők: az a quebeci, aki nem hajlandó megérteni az angolt kanadai akcentussal beszélő honfitársát, habozás nélkül válaszol annak, aki brit vagy amerikai intonációval beszél angolul – s az a flamand, aki állítása szerint nem érti a belga akcentussal beszélt francia nyelvel, minden további nélkül megérti a „francia” franciát. Nem tudnám pontosan megmondani, hogy az idegenség e látható vagy hallható jelei híján „ők” mennyire felismerhetők kultúrabeli különbségek alapján, bár a rasszista reagálások között sokszor látható ilyesmi: mikor a jó francia inzultálásnak tekinti, ha megérzi az észak-afrikai ételek szagát, vagy a jó brit, ha a szomszéd lakásból áradó curryt. Az indiai és kínai éttermek terjedése azonban arra enged következtetni, hogy az idegengyűlölet csak a külföldi emberek, s nem a külföldi kultúra importja ellen irányul.

Kézenfekvő az állítás: a munkalehetőség az, amit az idegenektől védelmeznek, és van is némi igazság ebben a kijelentésben. Úgy tűnik, az európai rasszista mozgalmak (például a Francia Nemzeti Front) alapvető társadalmi bázisát a hazai dolgozó osztály alkotja, s e mozgalmak legfőbb aktivistái a dolgozó osztályból származó fiatalok –

skinheadek és hasonlók. Nyugat-Európában a hetvenes években, Közép- és Kelet-Európában pedig a nyolcvanas évek végén fejeződött be a teljes vagy csaknem teljes foglalkoztatottság hosszú korszaka. Azóta Európa lakossága ismét a tömeges munkanélküliség és állásbizonytalanság országaiban él. Ráadásul, ahogy erről már korábban szoltam, elsorvadnak vagy politikailag elfogadhatatlanná válnak azok a társadalmi mechanizmusok, amelyek eltérő és nem rivális szerepeket jelöltek ki az egyes csoportok számára. Nagymértékben ennek köszönhető az idegengyűlölő pártoknak és az idegengyűlölet politikai jelenlétének viszonylag gyors növekedése.

A kérdésre azonban mindez nyilvánvalóan csak részben ad választ. Nem egyszerűen csak arról van szó, hogy a valamely csoporthoz tartozó egyének pozícióját védeni kell a kívülállók kihívásaitól. Ha így volna, akkor nem tapasztalnánk valódi aggodalmat az idegenek beáramlása (vagy valamilyen külső befolyás érvényesülési) miatt olyankor is, mikor az reálsan semmiképpen nem fenyegetheti a közösség tagjait mint *egyéneket*, például, mikor az amerikai polgárok egy része azt követeli, hogy az angolnak az emigránsok nyelvével szemben a közhasználat állami monopóliumának megadásával biztosítsanak védelmet. Bizonyos értelemben ez a „mi” fogalom azt jelenti: „mi” azon emberek közössége vagyunk, akiket számtalan olyan dolog egyesít, ami *közös* bennünk, a legtágabb értelemben vett „életforma”; a létezés közös birodalma, amelyben élünk, s amelynek képe ismerős és áttekinthető. *Ennek* a léte az, amit az idegen beáramlás fenyeget. A bevándorlók jóformán minden tételét megszerezhetik – és meg is akarják szerezni – annak a listának, amely felsorolja mindazt, amiben „mi”, angolok, franciák, németek vagy csehek, állítólag közösek vagyunk – kivéve a fizikai megjelenést, ahol nagyon határozott az eltérés a fogadó népesség normáitól. (Ez az egyik olyan tényező, ami miatt a rasszizmust olyan nehéz megszüntetni.) Ráadásul némelyik ország, ahol most az idegengyűlöletet erőteljesen mozgósítják a politikai küzdelmekben, egyben olyan ország is (mint Franciaország), amely a múltban bevándorlók tömegét fogadta, sőt hívta és sikeresen asszimilálta: olaszokat, spanyolokat, lengyeleket, sőt még dél-afrikaiakat is, s időnként csaknem Amerikára emlékeztető mértékben. Ugyanakkor olyan országok is rendkívüli módon aggódnak az idegenveszély miatt, ahová tulajdonképpen alig van bevándorlás, s elkövetnek minden tőlük telhetőt, hogy ne is legyen. A skandináv államokról van szó – elsősorban Finnországra és Izlandra gondolok –, bár az arrafelé uralkodó liberális felfogás meglehetősen megnehezíti számukra, hogy teret engedjenek az efféle intoleranciának. Finnország gyakorlatilag lehetetlenné teszi a tartós bevándorlást, bár a Szovjetunió összeomlásáig ezt nem is igen lehetett látható és meglévő veszélynek nevezni. Másik oldalról magából Finnországból ma is, akárcsak régen, tömeges az emigráció.

Természetesen nem tagadom, hogy a szokások és életformák sajátos együttesét, melynek keretében a társadalom létezik, egyebek között a túlzott méretű bevándorlás is szétrombolhatja vagy átformálhatja. Emocionálisan legtöbbször el tudjuk fogadni a pireneusi falu lakóinak érzéseit, akik elzárják a köztéri szökőkutat, hogy még a környéken túrázgató eltikkadt biciklisták se próbáljanak betérni hozzájuk. Még ha más felfogást képviselünk, akkor is képmutatás volna úgy tenni, mintha nem tudnánk: mi készített mintegy húsz évvel ezelőtt egy olyan intelligens brit tradicionalistát, mint Enoch Powell arra, hogy megálljt kiáltson a tömeges bevándorlásnak, és miért csatlakozott hozzá a brit kormány mindkét pártja. Sőt, mi több, mindannyian egyformán reagálunk, ha arra kerül a sor, hogy meg kell védeni a saját kedvenc – humán vagy nem humán – környezetünket attól, hogy a túl sok ember vagy a nem odavaló emberek miatt „károsodjon”. A kérdés nem az, hogy egyes helyeket, térségeket vagy országokat

meg kell-e védeni – és meg lehet-e még védeni – attól, hogy egykori társadalmi karakterük megváltoztatásával tönkretegyék őket, hanem az, hogy vajon ez-e az, amit a modern politikai xenofóbia tulajdonképpen tenni próbál.

A jövevénytől való félelem ma voltaképpen csak ritkán jelenti a régi életformának az idegen vírustól való hagyományos nacionalista védelmezését. A kulturális xenofóbiának ez a formája csakugyan megszokott volt az ötvenes években, többnyire Amerika-ellenes változatban – néhányan még emlékszünk a Coca-kolonizáció elleni kampányra –, de ez a harc már rég feledésbe merült. A nemzet nevében bevándorlókat verő, harcias bandák a fiatalság nemzetközi kultúrájának részesei, annak divatját és szokásait tükrözik: farmernadrág, punk, rock, hamburger és a többi. És azokban az országokban, ahol az idegengyűlölet most járványosan terjed, a lakosság nagy részének régebbi életformája olyan drasztikusan megváltozott az ötvenes évek óta, hogy tulajdonképpen már nincs is mit megvédeniük. Igazán nincs könnyű dolga annak, aki felnőttként élte át az elmúlt negyven évet, s most megpróbálja pontosan felbecsülni, hogy mennyire különbözik még a hetvenes évek Angliája is a negyvenes évek Anglijától, vagy a nyolcvanas évek Franciaországa, Spanyolorzága és Olaszországa attól, amilyenek ezek az országok az ötvenes évek elején voltak.

Megítélésem szerint itt van a dolog kulcsa. Ezen a ponton kapcsolódunk a szeparatizmushoz vagy a fundamentalizmus felé való rohanáshoz (amit például Latin-Amerikában láthatunk). A társadalmi dezorientáltság tünetei ezek, az elkopott és néha el is szakadó szálaké, melyek azelőtt hálóként fűzték egymáshoz az embereket a társadalomban. E xenofóbia erejét az ismeretlentől való félelem adja – a félelem a sötétségtől, amelybe valamennyien belezuhanhatunk, ha eltűnnek azok a jelzőpóznák, amik kijelölik együvé tartozásunk objektív, állandó, pozitív pontjait. És együvé tartozni – méghozzá lehetőleg a tagság látható jeleit és ismertetőjegyeit felmutató csoportokban – fontosabb, mint bármikor e társadalmakban, amelyekben most minden annak megsemmisítésére tör, ami az emberi lényeket közösséggé kovácsolja. A közelmúltban a *Párizs lángjai* című dokumentumfilm bemutatott egy hihetetlenül marginalizálódott, kitaszított, törvényen kívüli New York-i embercsoportot: királynői ruhákban parádézó néger transzvesztitákat. Nem tudok megrázóbbat és szomorúbbat elképzelni annál a látványnál, ahogy ezek a szerencsétlen emberek – akiket mindenki, még a tulajdon rokonságuk is kiközösít és megvet, s akik szinte csak azokért a rendszeresen tartott „estélyekért” élnek, amikre egymással versengve öltöznek fel, hogy akár csak egy pillanatra azt a szerepet alakíthassák, amit az életben is játszani szeretnének, bár tudják, hogy ez lehetetlen – felépítik a maguk emberi közösségeit. Minden ilyen ún. „családnak” van egy kitalált családneve, és van benne egy rangidős „anya”, aki felelősséget vállal a többiekért, s a „családtag” úgy érzi, hogy talán mégsem olyan védtelen, és talán még sincs egészen egyedül.

Azok számára azonban, akik már nem számíthatnak arra, hogy valahová tartozzanak, még mindig marad egy képzelt közösség, ahová tartozni lehet: ami állandó, elpusztíthatatlan, s ahol a tagságuk biztosítva van. Megint csak a „nemzet” vagy az etnikai csoport jelenik meg végső biztosítékként, ha a társadalom csődöt mond. Semmit nem kell tenned azért, hogy beletartozz. Beleszületted, és benne is maradsz. Eugene Roosens mondja *Creating Ethnicity* című könyvében, melyben Frederik Barth *Ethnic Groups* című műve mellett a legtöbb segítséget találtam: „Végtére is senki nem változtathatja meg a múltat, amelyből származik, és senki nem teheti önmagát mássá, mint ami.”² (A múltat persze meg lehet változtatni, vagy ki lehet találni egy másikat – de ezzel nincs mindenki tisztában.) És honnan tudják az emberek, hogy éppen *ahhoz*

a közösséghez tartoznak? Onnan, hogy meg tudják határozni, kik a *mások*, akik nem tartoznak oda, akik nem képesek odatartozni, akik soha nem tartozhatnak oda. Más szóval: az idegengyűlölet révén. Mivel oly korban élünk, mikor minden egyéb emberi kapcsolat és érték válságba került, vagy további sorsa legalábbis ismeretlen és bizonytalan – úgy tűnik, a xenofóbia lesz a 20. századi *fin de siècle* tömegideológiája. Az emberiséget ma ez a tagadás tartja össze. Tagadása mindannak, amiben az emberi faj közös.

Végül mit jelent mindez az önök számára, akik antropológusok, s akiket valamelyest már ez a szó is univerzalista felfogásra kötelez?³ És mit a mi számunkra, akik történészek vagyunk, s akiknek manapság nem csak azt mondogatják, hogy kizárólag a feketék, a fehérek, a baszkok és a horvátok képesek kellőképpen megérteni az illető közösségek történelmét, hanem azt is elvárják tőlünk, hogy olyasfajta történelmet találjunk ki, amelyet ezek hajlandók „megérteni”? Tatán megmarad nekünk, meg kell hogy maradjon, a szkepticizmus joga. Sok jó nem származik belőle, de ez sem tart majd örökké.

Megjelent az *Antropology Today* 1992. februári számában. A fordítás *Koltai Júlia* munkája.

JEGYZETEK

1. Gerald Hernier, Robert Boily et al: *Le Québec en chiffres de 1850 à nous jours*. Montreal, 1986. 28. o.
2. Newbury Park, 1989. 16. o.
3. Eric Hobsbawm itt közölt előadását csaknem ezer antropológus előtt tartotta 1991. november 23-án, Chicagóban.